

Aplec de les Arts Aplicades

Un termòmetre per a les Arts Comunitàries

Fa poc vàrem rebre un email d'una escola de música que ens demanava si podíem anar a fer un taller per la festa de final de curs. Ens proposaven un taller a l'aire lliure amb una cinquantena de participants d'entre sis i dotze anys que anirien arribant progressivament durant l'hora d'activitat. A més dels inevitables sorolls del carrer, les famílies dels infants es quedarien a mirar el transcurs de la "sessió" mentre es realitzarien les proves i preparacions dels concerts de la tarda.

La proposta és preocupant. Tot i això, moltes de les entitats del tercer sector estem acostumades a oferir la nostra expertesa a tot tipus de grups i organitzacions. D'aquesta manera, a banda dels nostres projectes, aquests serveis ens permeten créixer i generar fonts de finançament alternatives als ajuts i subvencions (a les que els projectes culturals i del tercer sector encara estant tant lligats). Més enllà, alguns projectes com Basket Beat, hem fet *d'oferir la nostra expertesa* a d'altres entitats, territoris i administracions el nostre model de sostenibilitat (amb la dificultat, en contra, de dedicar molt de temps i energia a la mobilitat).

Tornant al paràgraf introductor, el problema no és que ens relacionin amb l'accés i la pedagogia de les arts o amb l'entreteniment, ni tant sols que no ens posin a disposició elements essencials per a qualsevol situació educativa o que no ens paguin tenint en compte la nostra especialització, sinó que no es valori ni reconegui la nostra acció eminentment política. No hem vingut aquí a fer pràctiques descontextualitzades o per fer de "cangurs"... i si algú vol que ho siguem, que pagui!¹ En tot cas, els límits els posarem nosaltres en base el nostre compromís amb les persones i amb la solemnitat, valor i consciència que nosaltres mateixes donem a la tasca social que desenvolupem així com al sector que estem construint.

La demanda de l'escola de música és un dels molts exemples que podríem posar per valorar l'estat de les arts comunitàries a Catalunya, i és que, d'alguna o altra manera, posa de relleu el que els projectes d'art social mostrem o els altres volen veure de la nostra feina: allò immediat, el producte, l'originalitat, un seguit de vivències que es poden comprar i vendre, la salvació o la capacitat, voluntat i obligació de treballar amb moltes persones a la vegada que, sobretot, siguin diverses, que tinguin edats i procedències ben diferents! I és que així, a més de parlar de projectes comunitaris i de treball grupal, podem parlar d'acció social, d'inclusió i, especialment, d'interculturalitat. Algunes de les paraules que usem i ens agraden més. *Esperem que és llegeixi el to irònic de les nostres paraules.*

L'Aplec de les Arts Aplicades (AAA) va tenir lloc el novembre del 2017 i, a banda de fer-nos gaudir de tot un seguit d'elements que trenquen amb les formes habituals d'aquest tipus de jornades, a nosaltres també ens va servir per recordar-nos i pensar sobre la situació d'aquest sector que està emergent exponencialment.

A tall de contextualització, si esteu llegint aquest document que teniu entre les mans, segur que ja sabeu que en el camp de la cultura i l'acció social hi ha -cada vegada més- una

¹ Quan menys sentit tingui per nosaltres una demanda d'aquest tipus, quan més s'allunyi de la nostra missió, dels nostres interessos o de la nostra manera de fer, més profit econòmic n'hem de treure.

infininitat d'experiències que comparteixen la utilització de les arts per aconseguir metes que no tenen necessàriament relació directa amb el producte artístic. Fenomen que, d'altra banda, no té res de nou en la mesura que una de les principals i més esteses funcions de l'art ha estat sempre - i és també avui - la social. D'aquesta manera, davant la necessitat de trobar altres solucions als problemes socials i per generar vincles col·lectius que confrontin l'individualisme imperant i la serialització, a Catalunya estem vivint (però també a tot el món) una explosió d'aquests projectes que, més enllà del folklore o la cultura popular, suposen -des del nostre punt de vista- la intervenció/acció activa entre facilitadors i comunitats a través de l'art.

El fet interessant del que estem tenint la sort de viure a l'actualitat és -precisament- la professionalització de totes aquestes pràctiques que responen a idees com externalització, ús social, mediació o instrumentalització de les arts; desbordaments de la cultura; accions reversibles; espais híbrids... en definitiva, membranes poroses entre educació i cultura que recuperem després que el capitalisme i l'estat del benestar hagin dividit les polítiques públiques segons sectors i organitzat el món en estanyos tancats, ja siguin de competències curriculars en el sistema educatiu o camps i tasques súper especialitzades en el mercat laboral.

Ens trobem davant d'un nou àmbit sociocultural en creixement en el que, més sovint del que voldríem, els processos i productes estan separats i polaritzats sota metodologies poc desenvolupades així com les urgències institucionals d'uns resultats que han de ser mesurables i explicables més enllà de l'autèntica significativitat d'aquests. A continuació, reflexionarem al voltant dels tres elements que es van abordar a les principals taules de debat de l'Aplec.

PROCÉS I PRODUCTE

No sabem per què, ja sigui per aquells processos que ---centrats en la creació final--- descuiden el procés de vinculació i/o autonomia, o per aquells -en paraules de Sarmiento (2011)- "projectes d'art comunitari "dolent" que produeixen -des d'un punt de vista estètic- art "dolent", existeix la convicció que la relació entre "l'art com a fi" i "l'art com a mitjà" és inversament proporcional quan, al contrari, és totalment correlativa. És a dir, a més excel·lència en el producte, més canvis rellevants podrem promoure; a més excel·lència en el procés, més autenticitat, qualitat i emoció obtindrem en el producte i la seva presentació. I és que hem de superar la contraposició per situar-nos en el comú, en la suma, en la complementarietat.

Així doncs, encara necessitem contraposar aquestes dues realitats quan, des de la nostra perspectiva, el producte és incondicionalment part inseparable del procés, que és l'essència de la nostra raó de ser i on pensem que es produeixen els canvis més significatius. I és que els estímuls o aprenentatges en curts períodes de temps, encara que siguin tan intensos com ballar en grup davant de centenars de persones, poden ser reemplaçats per d'altres de nous o poden estar apresos de manera poc rellevant. En canvi, les vivències repetides en un ritme lent i els actes de recuperació al llarg del temps (tornar a necessitar/recuperar allò que hem après) van consolidant els aprenentatges.

Igualment podem pensar que un procés educatiu o d'art comunitari no es desenvolupa com a tal fins que aquest no es presenta davant dels altres. D'aquesta manera, la representació és una oportunitat per superar la lògica tancada dels tallers i on els participants tenen l'ocasió de convertir-se en agents per a la transformació en espais que no són habituals per a ells: esdevenen personatges actius que narren una història a la comunitat de tal manera que la poden emocionar, canviar o remoure. Així doncs, si analitzem el sentit

del producte artístic, el que aquest ens està permetent ---més enllà de la rellevant experiència bio-psico-social per als participants--- és, precisament, el punt de trobada entre el nosaltres i el vosaltres, entre els anònims/no visibles/sense veu que ens mostren i els altres que ens miren. I és que la veritat és que no tenim gaires espais compartits.

METODOLOGIA

A l'AAA vàrem veure com la majoria o, fins i tot, la totalitat de propostes presentades manifestaven una intenció educativa i perseguien canvis en l'esfera social de les comunitats amb les que intervenen (ens sembla que és ben representatiu de l'àmbit). No obstant això, algunes confessen que no tenen cap metodologia de treball, altres ens expliquen que tenen una metodologia però, quan ens l'expliquen, sentim (nosaltres) que estan poc desenvolupades i es sustenten en idees molt generals. Finalment, alguns projectes s'atreveixen a dir alguns disbarats com que la seva metodologia es basa en la intuïció i la irresponsabilitat. La intuïció és meravellosa i creiem molt amb la improvisació pedagògica però si que la irresponsabilitat, alhora de treballar amb persones, ens genera resistències. A més, independentment de en quin lloc ens situem, pensem que -en general- les estratègies utilitzades en el sector tenen més a veure amb la capacitació artística que amb l'apoderament i que, per altra banda, el major grup de persones i professionals que lideren o intervenen en l'àmbit de l'art comunitari són artistes quan, precisament, els educadors socials poden aportar un marc teòric i de pràctica que permet posar en relació l'experiència artística en el marc d'un procés d'acompanyament social, educatiu i polític. De fet es dona la curiosa situació que aquells projectes que són tradicionalment propis del tercer sector acostumen a contractar artistes que actuen com a especialistes per algun dels seus projectes (aquests però no formen part encara del teixit de l'art comunitari) mentre que aquells que portem la bandera de projectes d'art comunitari, liderats per artistes, rarament contracten perfils que responguin a l'acció socioeducativa.

Cada expressió artística i cadascun dels seus gèneres ens aporta elements únics i complementaris, els quals són interessants que, com a professionals d'aquest àmbit emergent, tinguem identificats i, a ser possible, viscuts en primera persona². La clau de la qüestió és, des del nostre posicionament, com facilitem els processos d'ensenyament i aprenentatge (com ens movem, com mirem, com construïm el coneixement, com organitzem l'espai, en quin lloc ens situem ...) ja que acaba sent més substancial que el que formalment "ensenyem". I és que com ens desenvolupem com a educadors davant dels altres és el que realment remou, el que volent -o sense voler- estem ensenyant: el que els altres aprenen. De fet, mai hem realitzat cap assignatura de masclisme, de violència, de condescendència, d'ego, de mals hàbits ... i, en canvi, és el que predomina en nosaltres. És la dura realitat. Igual com vam aprendre geografia, física o llengua, hem après a ser educadores. Sabem els discursos, debatem termes, citem l'escola nova, però les nostres pràctiques són tradicionals, estan plenes d'autoritarisme, de repetició, i promouen i premien l'adormiment, allò previsible i la quietud dels cossos. I és que potser la formació ha de ser més humana que tècnica. És a dir, estem incorporant noves metodologies sense canviar la nostra mentalitat, sense canviar la nostra manera de veure les coses doncs irremediablement apareixen fissures entre el que sabem, el que diem i el que fem. Ens passa sovint que anem a veure projectes que no responen al que els propis responsables d'aquests expliquen sobre ells mateixos.

² I això passa perquè anem a visitar projectes i veure companyes treballar; perquè fem l'esforç d'analitzar i explicar allò valuós de la disciplina o les tècniques que estem utilitzant; perquè fem formacions; perquè participem en un grup de teatre; perquè anem a veure espectacles; perquè convidem d'altres professionals a visitar-nos o perquè els deixem desenvolupar la seva feina/expertesa en els entorns on estem desenvolupant les nostres accions.

D'aquesta manera, i evidentment no ha de ser una veritat absoluta, arribem a la següent idea: el què no és tan important com el com i el quan. I és que treballem el que treballem, la metodologia que emprem, entesa com “el conjunt de decisions organitzatives i didàctiques sobre estratègies així com recursos” (Parcerisa, 1999), és un dels elements fonamentals per tal d'assolir els nostres objectius com a comunitats i professionals.

Seguint en aquesta línia, més enllà que a mig i a llarg termini la pràctica artística generi, freqüentment, impactes positius en el desenvolupament personal dels participants, gairebé només pel fet de participar-hi regularment i en grup³, quan afirmem -en el nostre cas- que Basket Beat és una eina pedagògica intencionada per aprendre música així com per facilitar la vivència sobre valors, conceptes i procediments a persones i grups, és que estem realment preocupats per saber què i com hem de fer perquè així sigui. No és una qüestió d'atzar o del poder intrínsec de les diferents disciplines artístiques (que d'altra banda també hem observat i viscut), sinó que ens fem responsables actius del procés d'ensenyament/aprenentatge: promovem i acompanyem el canvi. Entenem, que més enllà del nostre projecte, aquestes reflexions sobre la metodologia haurien de ser un element que tots compartíssim.

IMPACTE

És normal que allò que la nostra feina genera ens ocupi. Doncs, evidentment, volem recollir i quantificar els nostres projectes i les experiències dels seus protagonistes. Tot i això, les estructures inestables i petites dels projectes, a les que cal sumar el volum de treball i l'esforç per a la supervivència econòmica o, fins i tot, la manca -a vegades- d'experiència en la gestió organitzativa, provoquen que la sistematització de criteris, l'elaboració d'indicadors així com la recollida formal i l'anàlisi de la informació passi a segon terme, quan realment sabem, almenys els professionals que provenim de l'àmbit social, que l'avaluació és abans, durant i després, el motor de tot tipus de projecte.

Partint d'aquesta base, per altra banda, la institucionalització de les arts comunitàries està portant -i segurament això que direm és políticament incorrecte- a una sobrevaloració i accentuació de l'avaluació per sobre d'altres coses que també són importants. I és que al final, com que “algú” ens dóna diners també ens demana òbviament que expliquem el retorn social d'aquests. Així doncs, observem que el sector acaba dedicant -potser més temps del que toca- a omplir formularis i memòries que, per altra banda, sovint es sostenen sobre paraules i fórmules establertes buides de contingut. És a dir, ens dediquem a escriure moltes memòries i avaluacions que tampoc són rigoroses ni per tant concloents.

La situació actual ens fa pensar en el que vàrem viure al Regne Unit amb les nostres visites a projectes durant el 2013. Allà on les arts comunitàries gaudeixen de multitud de titulacions de grau i postgrau, d'una forta organització i reconeixement com a sector així com de molta capacitat per crear material escrit i avaluar sistemàticament els projectes, hi apareixen -simultàniament- mirades conformistes que tenen a veure amb la institucionalització del moviment i, per tant, amb la seva despolitització. Per posar alguns exemples, els projectes estan cada vegada més centrats en el taller i freqüentment no tenen continuïtat a

³ L'assoliment dels canvis socials, més o menys buscats o cuidats, també es donen de forma espontània degut, segurament, a una suma de factors com poden ser: la cultura organitzativa del centre; el tarannà i la dedicació dels facilitadors; la pràctica artística en grup i la seva continuïtat; els valors positius de l'experiència; o la pedagogia emprada. Els problemes arriben quan els objectius socials no s'acompleixen o quan succeeixen coses oposades a les que perseguim, i és aquí que descobrim que l'art i la cultura no són incondicionalment transformadors.

llarg termini; el finançament cada vegada és més específic i està viciat dels temps en què les ajudes eren generoses i principalment públiques; la majoria de projectes ocupen més esforços en sostenir l'estructura i en redactar projectes que en la intervenció social i la reflexió sobre aquesta.

Així doncs, sense voler ser dogmàtics, l'obsessió i la necessitat d'avaluar, pensem que no deixa de ser un símptoma -més que de voler fer les coses "bé" o d'acompanyar als participants- de la burocratització d'unes pràctiques que estant deixant de ser propietat dels participants i professionals que les generen. Des de Basket Beat, intentem no tornar-nos bojós i trobar un equilibri entre la pràctica i la reflexió. Doncs estem intentant, per exemple, obrir una col·lecció de petites recerques amb la universitat sobre les nostres pràctiques però també identificar, més enllà de les experiències dels participants, de les memòries o dels criteris de les institucions i els professionals que ens contracten, tot un seguit d'elements que ens puguin guiar alhora de pensar que estem fent el que creiem que hem de fer. Alguns d'aquests criteris són: entendre l'autonomia i la participació no només com a objectius sinó també com a processos; apropar-nos de forma exigent a totes les persones d'una manera semblant; reconèixer-nos com a subjectes amb capacitats comunicatives, crítiques i reflexives; acompanyar des del que succeeix i no des del que acostuma a ser o hauria de passar; facilitar processos d'alliberament des de l'admiració així com des de la responsabilitat compartida; combinar el treball corporal amb l'emocional i cognitiu; comprendre que tot acte és precedit, encara que es trenqui la coherència, d'una intenció positiva; veure la realitat com una cosa canviant i divergent sense necessitat de encotillar-la en divisions binàries; implicar persones amb rols diferents en els processos; promoure verbalitzacions i la consciència del llenguatge com a generador de realitats; unir el centre amb la perifèria ... D'aquesta manera, més que l'avaluació, si aconseguim supervisar-nos i pensar que estem donant espai a totes aquestes accions, podem saber -perquè no- que la nostra feina té tot el sentit del món.

Alguns símptomes i remeis per continuar

Potser per la necessitat de buscar vincles de caràcter comunitari, potser perquè ser social i solidari són valors actuals que estant de moda, és una realitat que cada cop més es proposen respostes col·lectives, originals i eficaces que tenen com a pilar principal l'art i la creativitat. El dia a dia resulta una "epidèmia" d'organitzacions, creacions artístiques, jornades, publicacions, recerques, formacions, ajuts econòmics, xarxes i polítiques que coexisteixen. De fet, el mateix cap de setmana de l'Aplec van ser molts els interessats en aquest àmbit que participaven d'una altra jornada de la mateixa temàtica al Institut del Teatre de Barcelona: el III Fòrum d'Arts Escèniques Aplicades. És evident que ho podem explicar com una coincidència però també fa referència al increment, oportunitat i potencial que tots estem veient en aquest nou àmbit sociocultural. *A la nota al peu, llistem la inexplicable quantitat de jornades i festivals que varen tenir lloc durant novembre del 2017⁴*

⁴ Si només ens fixem en jornades, congressos i festivals, al novembre -entre d'altres- van tenir lloc: Territoris artístics (Jornada d'educació infantil, primària i secundària; Barcelona 04/11); III Jornada d'Innovació Social (Lleida, 09/11); 10è Festival de teatre integratiu (Santa Coloma de Gramenet, del 9 al 12/11); Energies comunitàries (Barcelona, 09/11); A Tempo. Arts i Formació (Girona 11/11); Festival Artescape (Barcelona 11/10); Fira d'Art, Creació, Cultura i Comunitat (Barcelona 13/10); Presentació del llibre de Basket Beat (Barcelona, 14/10); Jornades sobre Ciutat, Cultura i Vides de l'Ateneu Popular 9 Barris (Barcelona del 16 al 18/11); Gran Gala de l'Educació Social (amb les arts com a protagonista; Barcelona 17/11); II Jornada Creativitat Col·laborativa (Vilassar de Mar; 25/10); VII Jornada de la inclusió L'art com a eina de transformació social (Vilanova i la Geltrú, 29/11)...

Així doncs, els projectes d'art comunitari desperten, cada vegada més, l'interès de diferents àmbits acadèmics, professionals i institucionals en la major part del planeta, i és precisament aquest fet el que fa que els termes que ens ocupen siguin flexibles, estiguin en construcció i, fins i tot, no gaudeixin de quòrum suficient en les definicions⁵. Però a més, aquesta situació és també la que genera una realitat -com a sector- automatitzada, “xiringuitista” on competim més que col·laborem i on els projectes així com els professionals, tot i que ja portem cinc formacions d'Artbarri, quatre edicions del Màster de Mediació Artística de la Universitat de Barcelona o una del postgrau en Arts Escèniques i Acció Social del Institut del Teatre, encara som autodidactes així com, per acabar-ho de rematar, amb molt voluntarisme i moltes dificultats pel finançament. Tanmateix, no és tan habitual trobar projectes que treballin anualment o al llarg de tres, quatre i cinc anys amb les mateixes persones. Com ens explica García (2015), “davant la proliferació d'aquestes propostes vinculades a col·lectius en situació de risc a Espanya, hem descobert que, entre aquelles que podríem considerar consolidades, són molt poques les que són permanents i contínues”.

Com podem imaginar apareixen multitud de mirades i aproximacions a aquest àmbit en funció de, entre altres coses, els / les diferents a) trajectòries professionals; b) formes de relacionar-nos amb l'activitat artística; c) llenguatges artístics i els seus diversos gèneres; d) contextos, comunitats o institucions on tenen lloc els projectes; e) tipologies i models organitzatius que impulsen aquestes pràctiques; o e) principis, models o polítiques educatives, culturals socials sobre els que es recolzen. En aquest contínuum, que va des de la creació contemporània fins a la artèria passant per l'art polític o les estètiques dialògiques, hem après que tots els models són valuosos, però és clar -i ens permetem posar un exemple segurament excessivament senzill- que no és el mateix veure, interpretar o crear un espectacle, encara que les tres experiències siguin complementàries i amb les tres pugem abordar temaris semblants.

Actualment, és essencial que les persones que fem viure els projectes presentem/compartim les nostres idees davant de col·legues i tot tipus de perfils acadèmic-professionals per tal de promoure el pensament crític i fer-nos forts en les nostres decisions, solucions i cerca de noves estratègies. En el nostre cas, estem compromesos amb el moviment de l'art comunitari i, per tant, volem promoure millores en les narracions dels projectes d'art comunitari i ajudar a identificar-ne les fortaleces, les febleses... així com -especialment- parlar-ne i formar-nos en clau emocional, sistematitzadora i organitzativa. Sinó, no ens en sortirem.

Ens serveixen per encaminar la conclusió les contundents paraules de Matarasso (2007): “les arts participatives (terme introduït durant el Thatcherisme a partir del 1981 per intentar substituir les arts comunitàries, molt lligades als moviments d'esquerres antisistema), s'han construït de forma gradual a sobre dels “radicalismes” de l'art comunitari per estar al servei dels símptomes complexos d'una societat cada vegada més desigual. [...] Els artis-

⁵ A més, seguint a Palacios (2009), la pròpia definició i delimitació del concepte de comunitat, que sovint es considera com una realitat estable, o la relació i el rol de l'art i l'artista envers aquesta, són dos dels principals problemes inherents al concepte de l'art comunitari. A més, podem afegir en aquesta complexitat, la quantitat de perspectives i punts de vista que estem mirant el mateix o semblant àmbit d'intervenció (amb la conseqüent diversificació de termes per descriure pràctiques similars); la quantitat de variables que defineixen els projectes; l'excés de projectes personalistes basats només en la pràctica; els interrogants sobre els resultats estètics que generen aquests projectes; i l'irremeiable xoc entre estructures rígides i dinàmiques flexibles.

tes que treballen amb persones cada cop estan més al servei de l'Estat i tenen menys temps de pensar què passa darrere la immediatesa dels problemes dels seus "clients". [...] L'art comunitari, sempre més interessat en les causes, ja no és necessari". Ja no interessa, podríem dir. En aquesta línia, és ---segurament per la majoria--- acceptat que les arts comunitàries han facilitat l'accés a les arts, la relació d'aquestes amb les activitats d'oci, així com importants millores en l'àmbit educatiu, comunitari o el de la salut però, a la mateixa vegada i com ens explica Kelly (1984), "el cost ha esdevingut el lligam de l'art comunitari amb el poder de l'estat i la seva ideologia, centrant els esforços amb els individus i les anàlisis neutrals 'sense ideologia'" (quan, com sabem, l'art comunitari neix com un moviment polític de resistència).

Esperem que haguem pogut ser clars amb totes les idees que hem dibuixat entorn del moviment de les arts comunitàries. Sens dubte, si volem avançar en aquesta "carrera" que estem fent, el primer que hem de fer és coresponsabilitzar-nos i treballar plegats. En segon lloc, cadascú de nosaltres hem de -més o menys- posicionar-nos: l'art social és crear en grup, l'art social és l'art de la comunitat o l'art social és l'acció professional d'un "dinamitzador" que, connectat a l'ètica i les seves responsabilitats, acompanya a comunitats en processos d'ensenyament-aprenentatge i de creació. I és que si no ho fem, sota quin paraigües podem repensar els projectes. Conseqüentment, hem de preguntar-nos i mullar-nos -entenent que no hi ha receptes ni respostes pures- sobre què significa o és la cultura (estàtica/hegemònica/elitista VS dinàmica/democràtica/col·lectiva), l'educació (bancària VS dialògica) o la problemàtica social ("propietat" d'alguns -funcionalisme- VS "propietat" de totes -socioconstruccions-). Des del nostre punt de vista, el camí passa per la "desinstitucionalització" i la "repolitització" (si és que alguna vegada aquestes pràctiques s'han consolidat sobre la política), per la generació d'espais transversals de mediació i transferència fora de la reproducció dels sistemes dominants i el dirigisme educatiu/cultural, per mirar més enllà d'uns participants o projecte concret, per fer, llegir i escriure des de plantejaments crítics i, sobretot, per revisar el nostre rol com a educadores: Quantes coses fem que no sabem perquè les fem? Quantes vegades abusem del nostre poder? Fins a quin punt el projecte és coherent amb la visió del món i les necessitats pràctiques dels participants?.... Gràcies Neret Edicions i Art Social per aquesta oportunitat i plataforma necessària.

Josep Mª Aragay Borràs

Responsable del projecte Basket Beat

Educador social i Musicoterapeuta

"Especialitzat" en acció social a través de les arts

Bibliografia:

- Aragay, J.M. (2017). Les arts comunitàries des de l'educació social. L'experiència Basket Beat. Barcelona: Neret Edicions
- Baltà, J., & García, E. (2016). *Nuevos entornos de creación e intervención: Informe diagnóstico de las artes escénicas aplicadas*. Per a l'Observatori de les Arts Escèniques Aplicades, Institut del Teatre. Gener 2016.
- Casacuberta, D., Rubio, N., Serra, L. (Coords.) (2011). *Acción cultural y desarrollo comunitario*. Barcelona: Graó. (Acción Comunitaria y Socioeducativa, 13).
- Matarasso, F. (1997). *Use or ornament? the social impact of participation in the arts*. Use

or ornament? the social impact of participation in the arts. Disponible a <http://www.feisean.org/downloads/Use-or-Ornament.pdf>

- Parcerisa, A. (1999). *Didáctica en la educación social: enseñar y aprender fuera de la escuela.* Graó Editorial.

- Kelly, O., & Killing, D. (1984). *Community, art and the state.*